

บทที่ 4

เปรียบเทียบแนวคิดสันโดษกับแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง

การศึกษาและวิเคราะห์แนวคิดสันโดษและแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง ในบทที่ 2 และบทที่ 3 นั้น เพื่อที่จะเป็นฐานข้อมูลในการศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดทั้งสองซึ่งถือว่าเป็นปรัชญาในการดำเนินชีวิต ผลจากการศึกษาวิเคราะห์สรุปได้ว่าแนวคิดทั้งสองต่างมีหลักมัชฌิมาปฏิปทา (ทางสายกลาง) เป็นแกนกลาง (core) เหมือนกัน (คำว่า “ทางสายกลาง” ที่นำมาใช้ในที่นี้หมายถึง การปฏิบัติที่ไม่มากเกินไปหรือน้อยเกินไปและหมายถึงทางสายกลางที่พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์) (2546ค, น. 583) กล่าวไว้ว่า “ทางดำเนินชีวิตที่เป็นสายกลางนั้นมีลักษณะไม่เบียดเบียนทั้งตนเองและผู้อื่น เป็นไปด้วยการรู้เข้าใจสภาพที่เป็นอยู่ตามที่เป็นจริงทั้งทางวัตถุและทางจิตใจแล้ว ปฏิบัติด้วยความรู้เท่าทันพอสมควรแก่เหตุปัจจัยและสอดคล้องพอเหมาะพอดีที่จะให้ผลตามจุดหมาย”) แต่มีเป้าหมายที่แตกต่างกันกล่าวคือแนวคิดสันโดษมีเป้าหมายทั้งในด้านการพึ่งพาตนเอง การพัฒนาตนเอง ความสุข และการขัดเกลากิเลสเพื่อการเข้าถึงแก่นแท้ของชีวิต ซึ่งเป้าหมายดังกล่าวหากจัดตามระดับเป้าหมายในทางพระพุทธศาสนาจะจัดอยู่ทั้ง 3 ระดับ (ดูรายละเอียดระดับของเป้าหมายทางพระพุทธศาสนาเพิ่มเติมในข้อที่ 2.9) หรือกล่าวได้ว่าเป้าหมายของสันโดษนั้นเน้นทั้งสามระดับ กล่าวคือในระดับทิฐฐัมมิกัตถะเพื่อให้จิตใจเบิกบาน มีความขยันหมั่นเพียร มุ่งมั่นในการทำงาน การแสวงหาวิชาความรู้ ส่วนในระดับสัมปรายิกัตถะและระดับปรมัตถะมีเป้าหมายเพื่อการแสวงหาความสุข การพัฒนาตนเอง การละและการขัดเกลากิเลสซึ่งปรากฏใน ทุติยเสขสูตร ว่า “. . .ซึ่งกถาที่เป็นไปเพื่อขัดเกลากิเลส เป็นที่สบายแก่ธรรมเครื่องไปรงจิต คือ อับปิจกถา สันตุฏฐิกถา. . .” (อง.ปญจก. 36/90/214) อันจะนำไปสู่อริยมรรคและอริยผล

อนึ่ง เป้าหมายแต่ละระดับจะมีวัตถุประสงค์ที่เป็น เป้าหมายแตกต่างกัน (วัตถุประสงค์ที่เป็นเป้าหมายหมายถึงสิ่งของหรือสิ่งต่างๆที่มีตัวตนเป็นรูปธรรม เช่น อาหาร เงินตรา และไม่มีตัวตนเป็นนามธรรมเช่น ความสบายใจ การกินดีอยู่ดี เป็นต้น) กล่าวโดยขยายความได้ว่าเป้าหมายในแนวคิดสันโดษซึ่งมีกล่าวถึงในพระไตรปิฎกหลายแห่ง คือปัจจัยสี่อันได้แก่ ที่อยู่อาศัย อาหาร เครื่องนุ่งห่มและยารักษาโรค (อง.ปญจก. 36/109,127,128,355/247,268,269,810, อง.ทสก. 38/98/322-323) เช่นปรากฏใน จาดุทิสสูตร ที่ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม 5 ประการนี้ ย่อมเป็นผู้ควรเที่ยวไปได้ในทิศทั้งสี่. . .คือ. . .เป็นผู้มีศีล. . .สมาทานอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย 1 เป็นผู้พหูสูต ทรงสุตะ. . .1 เป็นผู้สันโดษด้วยจิวร บิณฑบาต เสนาสนะ

ส่วนแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงมีความสุขในระดับโลกียะเป็นเป้าหมายทั่วไป และมีเป้าหมายเฉพาะคือการสร้างสมดุลทางด้านเศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อม สังคมและวัฒนธรรมซึ่งเป็นเป้าหมายด้านบริบทของสังคม เป้าหมายดังกล่าวหากจัดระดับเป้าหมายในทางพระพุทธศาสนา จะอยู่ระดับที่ภูมิจิตมีกัตตะคือประโยชน์ในปัจจุบันเป็นจุดหมายเบื้องต้นหรือจุดหมายทั่วไปในการดำเนินชีวิตประจำวัน ดังจะเห็นได้จากพระราชดำรัสหลายครั้ง เช่น “. . .เศรษฐกิจพอเพียง. . .” ก็หมายความว่าประหยัดแต่อย่าไม่ซีเหี้ยม ทำอะไรด้วยความอะลุ่มอล่วยกัน ทำอะไรด้วยเหตุและผล จะเป็นเศรษฐกิจพอเพียงแล้วทุกคนจะมีความสุข. . .” และที่ตรัสว่า “. . .เศรษฐกิจพอเพียงนั้น เขาตีความว่าเศรษฐกิจชุมชนหมายความว่าให้พอเพียงในหมู่บ้าน หรือในท้องถิ่นให้สามารถที่จะพอมีพอกิน. . .” (อภิชาติ พันธเสน และคณะ, 2549, น.44) และมีเป้าหมายสูงสุดคือการดำรงอยู่ไม่สูญหายไปของปัจเจกบุคคล ชุมชน และประเทศ จะเห็นได้ว่าเป้าหมายของเศรษฐกิจพอเพียงนั้นเป็นเรื่องของการทำมาหากินทั้งของปัจเจกบุคคล ชุมชน ภูมิภาคและประเทศเป็นสำคัญ ส่วนวัตถุที่เป็นเป้าหมายของแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงจะเน้นที่ทรัพย์ทางเศรษฐกิจเป็นสำคัญ เพื่อมุ่งไปสู่การพอมีพอกิน การกินดี อยู่ดี ซึ่งก็ไม่มีระบุไว้ชัดว่าเป็นเพียงปัจจัยสี่หรือไม่ แต่ในการวิเคราะห์เห็นว่าไม่ได้มุ่งที่ปัจจัยสี่เท่านั้นเพราะยินยอมให้มีของหรูหราได้ มีของฟุ่มเฟือยได้ แต่ในขณะที่เดียวกันวิเคราะห์ได้ว่าแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงมีวัตถุที่เป็นเป้าหมายแบบนามธรรมอยู่บ้าง เช่น ความสุข ตามที่ได้วิเคราะห์ไว้แล้วในบทที่ 3 ข้อ 3.4

ด้วยระดับของเป้าหมายที่แตกต่างกันดังกล่าวข้างต้น ทำให้แต่ละแนวคิดใช้วิธีการดำเนินชีวิตเพื่อให้บรรลุเป้าหมายที่แตกต่างกันออกไป แต่ยังคงไว้ซึ่งแก่นหลักที่สำคัญคือ “ทางสายกลาง” โดยที่แนวคิดสันโดษใช้ “ไตรสิกขา” หรือ “มรรค 8” อันประกอบด้วย ศีล สมาธิ ปัญญาและชุดหลักธรรมต่างๆที่สนับสนุนหลักไตรสิกขา เป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตเพื่อไปสู่จุดหมายโดยเน้นในด้านคุณภาพ การอบรมพัฒนาจิต การขัดเกลาจิต

ส่วนเศรษฐกิจพอเพียงโดยทั่วไปเน้นที่เป้าหมายระดับต้น ดังนั้นหลักธรรมที่ใช้ส่วนใหญ่จึงใช้หลักธรรมที่เป็นพื้นฐานต่อการดำเนินชีวิตของคนทั่วไปคือบุญกิริยาวัตถุ 3 ประกอบด้วย ทาน ศีล ภาวนาและชุดหลักธรรมที่สนับสนุนหลักบุญกิริยาวัตถุ 3 เป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต

หากจะกล่าวไปแล้วหลักธรรมที่สนับสนุนเศรษฐกิจพอเพียงที่ปรากฏในความหมายนั้น มีน้อยกว่าหลักธรรมที่สนับสนุนสันโดษมาก ทั้งนี้ก็น่าจะเนื่องมาจากหลักเศรษฐกิจพอเพียงนั้น เป็นหลักการดำเนินชีวิตที่มีเนื้อหาด้านเศรษฐกิจเป็นหลัก แม้ว่าจะมีหลักธรรมมาเป็นตัวแกนนำ และร่วมสนับสนุนก็ตาม

จากลักษณะความสัมพันธ์กันของแนวคิดทั้งสองดังกล่าวข้างต้นแสดงให้เห็นชัดเจนว่าเป็นการดำเนินชีวิตที่มีแกนหลักคือหลัก “มัชฌิมาปฏิปทา” หรือ “ทางสายกลาง” เช่นเดียวกันโดยมีเป้าหมายทั้งในระดับเดียวกันคือระดับทฤษฎีธรรมมีกัตถะเป็นระดับประโยชน์ในปัจจุบันและในระดับที่แตกต่างกันต่างกันคือระดับสัมปรายิกัตถะเป็นระดับประโยชน์เบื้องหน้าและระดับปรมาตถะเป็นระดับที่เป็นจุดหมายสูงสุด โดยที่แนวคิดทั้งสองมีความเชื่อมโยงกันอย่างเห็นได้ชัด อีกทั้งยังสามารถที่จะปรับเปลี่ยนไปมาได้ด้วยการพัฒนาการปฏิบัติให้เป็นที่ไปตามบริบทของสภาพแวดล้อมทางสังคม ซึ่งแสดงให้เห็นเป็นรูปแบบที่เรียกว่า “การเชื่อมโยงแบบเกลียว” (Spiral Connection) ตามภาพประกอบที่ 4.1

ภาพประกอบที่ 4.1
รูปแบบการเชื่อมโยงแบบเกลียว (Spiral Connection)

ภาพประกอบที่ 4.1 อธิบายได้ว่าการดำเนินชีวิตของแนวคิดทั้งสองมีหลักทางสายกลางเป็นแกนหลัก การปฏิบัติสันโดษและการปฏิบัติเศรษฐกิจพอเพียงสามารถที่จะเชื่อมโยงต่อเนื่องกันได้ เช่นเมื่อปฏิบัติตามแนวคิดสันโดษโดยใช้ไตรสิกขาเป็นแนวทางในการปฏิบัติ เมื่อบริบทของสังคมเปลี่ยนแปลงไปการพัฒนาของคนจะมีการปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมใหม่ แนวทางการปฏิบัติอาจจะเปลี่ยนไปเป็นการปฏิบัติตามแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงเพื่อการดำรงอยู่

นอกจากนั้น ผลการศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดสันโดษกับแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงยังมีประเด็นย่อยอีกหลายประเด็นซึ่งจะนำมาอภิปรายผล โดยแยกออกเป็นสองมิติใหญ่คือมิติความเหมือนหรือความสอดคล้องกันของแนวคิดทั้งสองและมิติของความแตกต่างกันของแนวคิดทั้งสอง

4.1 มิติของความเหมือน (ความสอดคล้อง)

ประเด็นหนึ่งที่ควรพิจารณาในมิติด้านนี้คือระหว่างระบบเศรษฐกิจกับศาสนาระบบใดควรเป็นระบบนำ ระบบเศรษฐกิจนั้นถือว่ามีค่าสำคัญไม่น้อยไปกว่าศาสนาเพราะเป็นเรื่องของการทำมาหากินในชีวิตประจำวัน และหากพิจารณาบริบทของสังคมปัจจุบันยิ่งทำให้มองเห็นชัดว่าระบบเศรษฐกิจมีความโดดเด่นและมีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิตมากขึ้น ซึ่งสอดคล้องกับพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่ว่า “. . .สภาวะที่บีบรัดความเป็นอยู่ของเราที่เกิดขึ้นนี้เป็นผลกระทบเนื่องมาจากความวิปริตของวิถีการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมืองและทางอื่นๆของโลก. . .” (มูลนิธิพระดาบส, 2552, น.104) ด้วยความสำคัญเช่นนี้เองพระองค์จึงทรงพระราชทานแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงให้ใช้เป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต

ผู้วิจัยเห็นว่าฐานคิดของแนวคิดทั้งสองสอดคล้องกัน โดยให้ระบบศาสนาเป็นตัวนำระบบเศรษฐกิจ ดังจะเห็นว่าพระพุทธศาสนาไม่ได้ปฏิเสธเรื่องเศรษฐกิจแต่กลับมีคำสอนเรื่องเศรษฐกิจไว้มากมายเพื่อให้เหมาะสมกับการปฏิบัติกับเรื่องเศรษฐกิจ (ทรัพย์) หลายระดับ แนวคิดสันโดษเป็นคำสอนทางศาสนาทั้งเรื่องของเศรษฐกิจและเรื่องการปฏิบัติในระดับสูง ซึ่งก็ถือได้ว่าเป็นการให้ศาสนาเป็นตัวนำเศรษฐกิจ

ส่วนแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงนั้น แม้ว่าในปัจจุบันการเคลื่อนไหวตัวของระบบเศรษฐกิจจะรุนแรงมากจนกระทั่งพาเอาระบบสังคม ระบบการเมือง ระบบวัฒนธรรม ซึ่งมีระบบศาสนาแทรกอยู่ติดเป็นร่างแหไปด้วยกันทั้งหมด เมื่อเป็นเช่นนี้ทางแก้ไขจึงเป็นเรื่องยากเพราะระบบเศรษฐกิจปัจจุบันเป็นระบบเศรษฐกิจทุนนิยม ซึ่งมีแนวคิดบริโภคนิยมเป็นระบบใหญ่คอยกำกับและชักใยอยู่อย่างใกล้ชิดจนยากจะดึงออกจากโครงสร้างของระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมได้ แต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงหาแนวทางแก้ไข โดยพยายามประนีประนอมระหว่างระบบเศรษฐกิจในปัจจุบันกับหลักธรรมในพระพุทธศาสนา การนำหลักทางสายกลางมาเป็นแกนกลางดังที่กล่าวข้างต้นเห็นได้ชัดเจนว่า แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงต้องการให้ศาสนาเป็นตัวนำเศรษฐกิจ เพราะศาสนาจะเป็นตัวการสำคัญที่จะทำให้เกิดการพัฒนาจากภายในตามแนวทางของเศรษฐกิจพอเพียง ซึ่งการแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจต้องแก้ที่การรู้จักพอเพียงดังที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระบรมราโชวาทแก่คณะเอกอัครราชทูตไทย เมื่อวันที่ 29 สิงหาคม พ.ศ. 2550 ว่า “. . . ที่พูดถึงเศรษฐกิจพอเพียงเพราะว่าสมัยนี้อะอะอะไรก็พอเพียง ๆ ของพระเจ้าอยู่หัว. . . คนก็บอกว่าเศรษฐกิจพอเพียงมันไม่พอเพียง ความจริงมันพอเพียง ถ้าเราพอเพียง แต่ตัวเราไม่ยอมพอเพียง ที่มันใช้ไม่ได้ เพราะคนเราไม่พอเพียง. . .” นั้นแสดงให้เห็นว่าต้องเป็นการแก้ที่ตัวเองหรือพัฒนาที่ตัวคน (ใช้คนเป็นศูนย์กลาง) โดยใช้ศาสนาเป็นเครื่องมือไม่ใช่พัฒนาที่ระบบเศรษฐกิจ

การพัฒนาโดยใช้คนเป็นศูนย์กลางนั้น ก็เป็นความสอดคล้องอีกประเด็นหนึ่งของแนวคิดทั้งสอง กล่าวคือการพัฒนาตามหลักสันโดษมุ่งที่ตัวบุคคลเป็นสำคัญ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือพัฒนาตามหลักสันโดษใช้คนเป็นศูนย์กลาง โดยมีหลักคำสอนเน้นที่การแก้ปัญหาจากภายในเป็นการพัฒนาในด้านความรู้สึกนึกคิดและคุณภาพทางจิตใจให้เกิดความสมดุลกับบริบทของสังคม (ปัจจัยภายนอก) กล่าวขยายความได้ว่าหมายถึงแก้ปัญหาด้านจิตใจเช่นความโลภ ความหลง มากกว่าการแก้ปัญหาที่ปัจจัยภายนอก อาทิเช่นปัญหาสังคม ปัญหาเศรษฐกิจ ปัญหาสิ่งแวดล้อม เป็นต้น (แต่ไม่ได้หมายความว่าละเลยการแก้ปัญหาภายนอก) หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือแก้ปัญหาด้วยการพัฒนาจิตใจหรือสร้างปัญญาให้แก่บุคคลมากกว่า เมื่อแก้ปัญหากภายในแล้วอาจจะมาแก้ปัญหาที่ปัจจัยภายนอกหรือสิ่งที่มากระทบ ทั้งนี้การแก้ปัญหากทั้งจากภายในและภายนอกดังกล่าวต้องอาศัยหลักพุทธธรรมต่างๆ มาสนับสนุน สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ) (2520, น. 23-32) ทรงอธิบายว่าการปฏิบัติตามหลักสันโดษควรปฏิบัติตั้งแต่สันโดษในความคิด สันโดษในการแสวงหา สันโดษในการรับและสันโดษในการบริโภค เป็นการอธิบายอย่างชัดเจนว่าต้องสันโดษจากภายในออกมาภายนอก ซึ่งสอดคล้องกับมโนทัศน์ของพระพุทธศาสนาคือการ

ในการทำงานเดียวกันการพัฒนาในแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงนั้นเป็นการพัฒนาที่ไม่ได้ยึดติดตำราหรือใช้แนวทางการพัฒนากระแสหลัก แต่ได้นำเรื่องจิตวิญญาณ จริยธรรม หลักพุทธธรรม เข้าไปประยุกต์ใช้ ดังนั้นเศรษฐกิจพอเพียงจึงไม่ได้มุ่งพัฒนาแต่เรื่องของเศรษฐกิจแต่มุ่งถึงการพัฒนาคนเป็นหลักด้วยเช่นเดียวกัน ดังจะเห็นได้จากลักษณะของความพอเพียงในแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงจะประกอบไปด้วยความพอประมาณ การมีเหตุผลและการมีภูมิคุ้มกันในตัว นอกจากนี้ยังต้องมีเงื่อนไขที่สำคัญคือคุณธรรม ซึ่งทั้งความพอประมาณ การมีเหตุผลและคุณธรรมนั้นต่างก็เป็นไปเพื่อมุ่งพัฒนาทางด้านจิตใจของคนเป็นสำคัญ ไม่เช่นนั้นความพอเพียงก็จะเกิดขึ้นไม่ได้ เศรษฐกิจพอเพียงก็จะมี ดังเช่นพระราชดำรัสที่ว่า “เศรษฐกิจพอเพียงเป็นปรัชญาที่ถึงแนวทางการดำรงอยู่ และการปฏิบัติตนของประชาชนในทุกระดับตั้งแต่ระดับครอบครัว ระดับชุมชน จนถึงระดับรัฐ . . . ทั้งนี้จะต้องอาศัยความรู้ ความรอบคอบ . . . และขณะเดียวกันจะต้องเสริมสร้างพื้นฐานจิตใจของคนในชาติ . . .” ซึ่งแสดงว่าเน้นที่เรื่องภายในตัวคน

ความสอดคล้องที่สำคัญอีกประเด็นหนึ่งคือตัวควบคุมหลักของแนวคิดทั้งสอง ผู้วิจัยเห็นว่าแนวคิดทั้งสองใช้ “ปัญญา” เป็นตัวควบคุมหลักการปฏิบัติในการดำเนินชีวิต โดยที่แนวคิดสันโดษได้มีระบุไว้ชัดว่าสันโดษอาศัยปัญญาที่เกิดจากฉันทะและเกิดจากโยนิโสมนสิการ (ตามที่กล่าวมาแล้วในข้อ 2.5.2) ส่วนแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงได้ระบุไว้ว่า “เศรษฐกิจพอเพียงเป็นปรัชญาที่ถึงแนวทางการดำรงอยู่และปฏิบัติตนของประชาชนในทุกระดับ . . . ดำเนินชีวิตด้วยความอดทน ความเพียร มีสติ ปัญญา . . .” ส่วนสำคัญที่แตกต่างในประเด็นนี้คือเรื่องของระดับปัญญาที่ใช้ควบคุมซึ่งถือว่าเป็นปัญญาคนละระดับ

พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์) (2548, น. 34) อธิบายว่าปัญญาจัดแยกได้มากมายหลายระดับหลายขอบเขตและมีชื่อเรียกที่ต่างกันออกไปความหมายของปัญญา มีตั้งแต่ความรู้ ความเข้าใจต่อข้อมูลเป็นความรู้ที่ใช้ปรุงแต่งความคิดให้เกิดความเข้าใจที่ขยายไปเป็นการมองเห็นทางที่จะดำเนินการ จัดการหรือแก้ปัญหาต่างๆ เข้าใจเหตุผล หยั่งเห็นปัจจัย เห็นแยกแยะรายละเอียดออกไป และรู้เห็นตามที่เป็นจริงจนกระทั่งเป็นความสว่างเห็นแจ้งแทงตลอด

แนวคิดสันโดษมีปัญญาหลายระดับเป็นตัวควบคุม เช่นปัญญาระดับต้น เป็นความรู้ความเข้าใจแยกได้ในเหตุผล ดีชั่ว คุณโทษ ส่วนปัญญาระดับสูงคือการเห็นแยกแยะรายละเอียดออกไปดังที่กล่าวมาแล้วและปัญญาระดับสูงสุดคือปัญญาที่เกิดจากภาวนามยปัญญาเป็นปัญญาที่เห็นตามที่เป็นจริงเพื่อกำจัดอาสวกิเลส

ส่วนแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงเห็นว่ายังเป็นปัญญาในระดับต้นซึ่งใช้ในการดำเนินชีวิตทั่วไป เป็นความรู้ความเข้าใจแยกได้ในเหตุผล ดีชั่ว คุณโทษซึ่งในบางข้อความบางตอนอาจแสดงไปในแนวทางของการแสวงหาเพื่อมาสนองความต้องการ ซึ่งในทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า “ตัณหา” เช่น “. . .ฉันพูดเศรษฐกิจพอเพียง ความหมายคือทำอะไรให้เหมาะสมกับฐานะตนเอง คือทำจากรายได้ สองร้อย สามร้อยบาท เป็นสองหมื่น สามหมื่นบาท...ที่ฉันคิดคือ เป็น Self-Sufficiency of Economy เช่นถ้าเขาต้องการดูทีวีก็ควรให้เขามีดูไม่ใช่ไปจำกัดไม่ให้เขาซื้อทีวีดู เขาต้องการดูเพื่อสนุกสนาน. . .” (อภิชาติ พันธเสนและคณะ, 2549, น. 45) ยังไม่ก้าวไปถึงปัญญาในระดับที่เห็นตามที่เป็นจริง

นอกเหนือจากการใช้ปัญญาเป็นตัวควบคุมการปฏิบัติแล้ว ในทางพระพุทธศาสนา การปฏิบัติที่นำไปสู่ความสำเร็จนั้นต้องนำหลักธรรมอื่นมาประกอบทั้งในด้านสนับสนุนการปฏิบัติ และการเชื่อมต่อเพื่อให้กระบวนการปฏิบัติสืบทอดตลอดสายมรรค ซึ่งพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์), 2546ค, น.58) ได้แสดงความเห็นไว้ว่าเมื่อปฏิบัติธรรมข้อหนึ่งจะต้องเห็นวัตถุประสงค์เฉพาะของหลักธรรมข้อนั้นและเห็นความสัมพันธ์กับหลักธรรมข้ออื่นๆ การปฏิบัติธรรมที่ขาดความสัมพันธ์กับหลักธรรมอื่นก่อให้เกิดความไขว้เขวและไม่บรรลุเป้าหมายโดยเฉพาะหลักธรรมสันโดษ

จากการวิเคราะห์ทั้งในแนวคิดสันโดษและแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง เห็นว่าทั้งสองแนวคิดมีความสอดคล้องกันในประเด็นนี้คือต้องปฏิบัติร่วมกับหลักธรรมอื่นจึงจะประสบผลสำเร็จ ไม่สามารถปฏิบัติโดยอาศัยหลักธรรมใดหลักธรรมหนึ่ง หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือเป็นการปฏิบัติอย่างเป็นระบบหรือเป็นชุดธรรมโดยใช้หลักทางสายกลางเป็นแกนกลาง

นอกจากจะต้องปฏิบัติเป็นชุดหลักธรรมแล้ว ในการปฏิบัติตามแนวคิดสันโดษและแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงยังมีส่วนที่สอดคล้องกันอีกหลายประการ เช่น

1) การปฏิบัติต้องเป็นแบบค่อยเป็นค่อยไปตามลำดับขั้น โดยอาศัยความรู้และคุณธรรมเป็นหลักนำในการสร้างรากฐานสู่การสร้างปัญญา ดังเช่นในพระราชดำรัสเกี่ยวกับแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงที่ว่า “. . .การพัฒนาประเทศจำเป็นต้องทำตามลำดับขั้น ต้องสร้างพื้นฐาน คือ ความพอดี พอกิน พอใช้ของประชาชนส่วนใหญ่เป็นเบื้องต้นก่อน. . .เมื่อได้พื้นฐานมั่นคงพร้อมพอควรและปฏิบัติได้แล้วจึงค่อยเสริมความเจริญและฐานะเศรษฐกิจที่สูงขึ้นโดยลำดับต่อไป” (อภิชาติ พันธเสน และคณะ, 2549, น.39) ส่วนแนวคิดสันโดษนั้น ท่านพุทธทาสเห็นว่า เป็นความยินดี ยินดีด้วยสิ่งที่มีอยู่ และเป็นความพอใจในภาวะปัจจุบันในสิ่งที่กำลังมีอยู่เป็นอยู่ และเห็นว่าความพอใจจะนำไปสู่ความสุข และความสุขนี้เองจะนำไปสู่ ปัสสัทธิ สมาธิ ปัญญา และเห็นว่าสันโดษเป็นพื้นฐานของสัมมาอาชีวะและเป็นรากฐานของความสงบสุข ส่วนแนวทาง

2) เป็นการปฏิบัติเชิงองค์รวมไม่แยกส่วน กล่าวคือต้องปฏิบัติทั้งทางด้านกายและทางด้านจิตพร้อมกันไปจะแยกปฏิบัติเฉพาะด้านกายอย่างเดียวหรือเฉพาะด้านจิตอย่างเดียวไม่ได้ ทั้งนี้เพราะทั้งสองแนวคิดถือว่าเป็นหลักปฏิบัติเชิงจริยธรรมทางพระพุทธศาสนาซึ่งไม่แยกกายออกจากจิต

3) เป็นการปฏิบัติที่มีพื้นฐานอยู่ที่การพึ่งตนเอง ทั้งสิ้นโดยและเศรษฐกิจพอเพียงมีพื้นฐานที่สำคัญอย่างหนึ่งเหมือนกันคือต้องพึ่งตนเองในการปฏิบัติ ขยายความได้ว่า

การปฏิบัติตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาทเพื่อให้บรรลุเป้าหมายคือการพัฒนา การอบรม และฝึกฝนตนเอง ต้องพึ่งตนเองเป็นสำคัญอาจพึ่งผู้อื่นได้บ้างเช่นการรับคำแนะนำสั่งสอนจากกัลยาณมิตร แต่ตัวเองจะต้องปฏิบัติด้วยตนเอง เช่นหลักอริยสัจ 4 ที่ต้องมีฉันทะคือพอใจที่จะทำ วิริยะ มีความพากเพียรที่จะทำ จิตตะ มีจิตฝักใฝ่ และวิมังสา การใช้ปัญญาสอบสวน ซึ่งทั้งหมดกรรมชุดนี้ต้องทำด้วยตนเองทั้งสิ้น สันโดษก็เช่นเดียวกัน การยินดี พอใจ การรู้จักพอก็ต้องเกิดจากการปฏิบัติการฝึกฝนจิตใจของตนเอง ซึ่งสอดคล้องกับพุทธพจน์ที่ว่า “ดูก่อนอานนท์. . . ภิกษุทั้งหลายพวกใดพวกหนึ่ง จักเป็นผู้มีตนเป็นเกาะ มีตนเป็นสรณะอยู่. . . จักเป็นผู้ประเสริฐสุด ยอดดั่งนี้แล” (ที.ม. 13/93/275)

ส่วนเศรษฐกิจพอเพียงเน้นในเรื่องการพึ่งตนเองเป็นพื้นฐานที่สำคัญ ดังเช่นพระราชดำรัสที่ว่า “. . . การพัฒนาประเทศจำเป็นต้องทำตามลำดับขั้น ต้องสร้างพื้นฐาน คือ ความพอดี พอกิน พอใช้ ของประชาชนส่วนใหญ่เป็นเบื้องต้นก่อนโดยใช้วิธีการและใช้อุปกรณ์ที่ประหยัดแต่ถูกต้องตามหลักวิชาการ. . .” และ “. . . ความจริงเคยพูดในที่ประชุมอย่างนี้เสมอว่า การจะเป็นเสือนั้นไม่ลำค้ำใจ สำคัญอยู่ที่เรามีเศรษฐกิจแบบพอมีพอกิน แบบพอมีพอกินนั้นหมายความว่าอุ้มชูตัวเองได้. . . (อภิชาติ พันธเสนและคณะ, 2549, น. 39,41)

4) เป็นการปฏิบัติที่เน้นการปรับตัวมากกว่าก่อสร้าง เป็นการอยู่ร่วมกับสภาพความเป็นจริงมากกว่าการปฏิเสธความเป็นจริง หมายความว่าเมื่อพิจารณาถึงหลักของพระพุทธศาสนาในเรื่องการมองโลกและการดำเนินชีวิต พระพุทธศาสนาสอนให้มองตามความจริงของโลกและชีวิตและเข้าใจโลกและชีวิตตามความจริงหรือที่เรียกว่าสังขารธรรม ดังนั้นบรรดาคำสอนต่างๆ

ส่วนเศรษฐกิจพอเพียงก็มีลักษณะที่เหมือนกันโดยพิจารณาจากพระราชดำรัสซึ่งไม่ได้ตรัสถึงเรื่องเศรษฐกิจโดยตรง แต่เป็นเรื่องโครงการตามพระราชดำริที่ว่า “. . . อีกอย่างก็คือแบบ macro นี้เขาจะทำแบบร้อยทั้งหมด ฉันไม่เห็นด้วย. . . อย่างบ้านคนอยู่ราบอกบ้านนี้มันผุดตรงนั้นตรงนี้ไม่คุ้มที่จะไปซ่อม. . . เอาตกลงร้อยบ้านนี้ ระเบิดเลย เราจะไปอยู่ที่ไหน..” (อภิชาติ พันธเสน และคณะ, 2549, น. 48)

อนึ่ง แนวคิดทั้งสองมีประเด็นที่เหมือนกันคือเรื่องของ ” การรู้จักพอ ” ” การพอเพียง ” ซึ่งสิ่งที่จะต้องมากำหนดความพอเหมาะ ความพอดีคือปัญญาในระดับต่างๆ โดยที่แนวคิดทั้งสองมีความสอดคล้องกันในการใช้เกณฑ์ที่กำหนดความพอเหมาะ ความพอดี ซึ่งเกณฑ์ที่จะกล่าวนี้เป็น การเปรียบเทียบเกณฑ์ที่ใช้วัดความพอดีของแนวคิดสันโดษในระดับต้นหรือในระดับประโยชน์ในปัจจุบันกับเกณฑ์ที่ใช้วัดความพอดีในแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงเท่านั้น ไม่รวมไปถึงสันโดษในระดับสูงคือในประโยชน์เบื้องหน้าหรือระดับประโยชน์สูงสุดเนื่องจากเศรษฐกิจพอเพียงไม่ได้กล่าวไปถึงระดับนั้น

ความพอเหมาะ ความพอดีในที่นี้หมายถึงสถานะที่ไร้โทษไร้ทุกข์และเหมาะสมที่จะให้ถึงจุดหมายซึ่งต่างกับความพอเพียงที่หมายถึงการประกอบกันของความพอประมาณ การมีเหตุผลและการมีภูมิคุ้มกัน ความพอเหมาะพอดีคือความพอประมาณซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของความพอเพียงนั่นเอง เนื่องจากการที่ทั้งสองแนวคิดอาศัยหลักทางสายกลางมาเป็นแกนนำในการดำเนินชีวิต ดังนั้นการที่จะดำเนินชีวิตตามแนวทางสันโดษและแนวทางเศรษฐกิจพอเพียงให้ตรงจุดพอเหมาะ พอดีที่จะให้ผลตามเป้าหมาย จึงต้องมีเกณฑ์มากำหนดความพอเหมาะ ความพอดีนั้นซึ่งผู้วิจัยเห็นว่าเกณฑ์ที่นำมาใช้กำหนดของทั้งสองแนวคิดมีดังต่อไปนี้

ในแนวคิดสันโดษ การรู้จักยินดี รู้จักพอใจ จะใช้มัดตัณญาตามมาเป็นตัวปัญญากำหนดความพอเหมาะ พอดีโดยใช้เกณฑ์ 3 หลักใหญ่ คือ 1) กำลังกาย หมายถึงกำลังความสามารถของร่างกายในการปฏิบัติสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เช่นเรามีกำลังที่จะยกของหนักได้เพียง 60 กิโลกรัมแต่เราไปยกของหนัก 100 กิโลกรัม เช่นนี้ถือว่าไม่พอเหมาะ พอดีไม่เป็นสันโดษ 2) กำลังทรัพย์ หมายถึงรวมถึงการมีโภคทรัพย์เช่นทรัพย์สิน เงินตรา เพียงพอที่จะดำเนินการสิ่งใดสิ่งหนึ่งหรือไม่ เช่นเรามีเงินอยู่สิบล้านบาทแต่เราไปลงทุนขยายกิจการหนึ่งร้อยล้านบาท ดังนี้ถือว่าเกินกำลังทรัพย์ไม่พอเหมาะพอดี ไม่เป็นสันโดษ 3) กำลังสติปัญญา หมายถึงมีความรู้ ความสามารถ เพียงพอที่จะดำเนินการสิ่งหนึ่งสิ่งใดได้หรือไม่ เช่นเราไม่มีความรู้ ความสามารถในการซ่อมเครื่องยนต์

ส่วนแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงการทำให้เกิดความพอประมาณจะใช้เหตุผลหรือปัญญา มากำหนดโดยใช้เกณฑ์ 2 หลักใหญ่คือ 1) อัตภาพทางเศรษฐกิจของแต่ละบุคคล 2) การเบียดเบียนผู้อื่น มาเป็นเกณฑ์กำหนด กล่าวคือหลักเศรษฐกิจพอเพียงมองว่าหากการดำเนินการใดที่ไม่เกินอัตภาพทางเศรษฐกิจของตนเองและไม่เบียดเบียนผู้อื่นถือว่าเป็นความพอเหมาะพอดี เช่น พระราชดำรัสที่ว่า “. . .ฉันพูดเศรษฐกิจพอเพียง ความหมายคือทำอะไรให้เหมาะสมกับฐานะของตัวเอง...ที่ฉันคิดคือเป็น Self-Sufficiency of Economy เช่นถ้าเขาต้องการดูทีวี ก็ควรให้เขามีดูไม่ใช่ไปจำกัดเขาไม่ให้ซื้อ . . .(อภิชาติ พันธเสนและคณะ, 2549, น. 48)

โดยสรุปจะเห็นว่าเกณฑ์การวัดของทั้งสองแนวคิดมีความสอดคล้องกันคือ ใช้กำลังหรืออัตภาพของตนเองเป็นหลักจะแตกต่างกันบ้างเล็กน้อยตรงที่แนวคิดสันโดษคำนึงถึงทั้งด้านร่างกาย ด้านจิตใจ (ความรู้ สติปัญญา) และด้านเศรษฐกิจ (เศรษฐกิจทรัพย์) ส่วนแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงจะคำนึงถึงด้านเศรษฐกิจเป็นหลัก ไม่กล่าวถึงด้านร่างกายและจิตใจแต่เน้นในเรื่องการไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น ซึ่งในแนวคิดสันโดษไม่ได้กล่าวไว้แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าในแนวคิดสันโดษจะไม่คำนึงถึงเรื่องการไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่นทั้งนี้เพราะหลักการปฏิบัติธรรมของพระพุทธศาสนาจะต้องเป็นไปเพื่อการไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่นอยู่แล้ว

4.2 มิติของความแตกต่าง

เนื่องจากแนวคิดทั้งสองมีความสอดคล้องและสัมพันธ์กันเป็นส่วนใหญ่ ทั้งในด้านแกนหลักที่ใช้ร่วมกัน หลักธรรมที่ใช้สนับสนุนมีความคล้ายคลึงกันตามที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ดังนั้นน้ำหนักของผลการศึกษาเปรียบเทียบจึงมุ่งเน้นไปที่ความสอดคล้องเป็นสำคัญ แต่ก็ไม่ควรละเลยในประเด็นปลีกย่อยไปเสียทั้งในส่วนที่สอดคล้องและแตกต่างของแนวคิดทั้งสอง ดังนั้นในส่วนต่อไปนี้จะเป็นการอภิปรายถึงความแตกต่างในประเด็นที่ค้นพบ

ความแตกต่างในด้านการตีความหมายของแนวคิดทั้งสอง กล่าวคือความหมายของสันโดษมีความชัดเจนและมีการตีความที่ไม่กว้างขวาง ซึ่งส่วนใหญ่ให้ความหมายคล้ายคลึงกันคือความยินดี ความพอใจในสิ่งที่เป็นของตน ความยินดีความพอใจในสิ่งของที่มีอยู่ ความยินดีความพอใจในสิ่งของที่ได้มาโดยชอบธรรมหรือนักวิชาการบางคนให้ความหมายว่าการรู้จักพอ

ส่วนความหมายของเศรษฐกิจพอเพียงเห็นได้ชัดว่ามีการตีความในเชิงกว้าง เช่น ความหมายในเชิงเศรษฐศาสตร์หมายถึงการประกอบอาชีพและดำรงชีวิต หรือหมายถึงเศรษฐกิจอย่างหนึ่งที่สามารถอุ้มชูตนเองให้มีความพอเพียงและ อยู่ได้โดยไม่เดือดร้อน หรือความหมายในเชิงที่เป็นวิถีการดำเนินชีวิต เช่นเห็นว่าเป็นแนวทางการดำเนินชีวิตที่ต้องการให้ยึดถือเป็นหลักในการดำรงชีวิต หรือเป็นปรัชญาชี้ถึงแนวทางการดำรงอยู่และปฏิบัติตนของประชาชนในทุกระดับ หรือความหมายเชิงสิ่งแวดล้อม สังคมและวัฒนธรรมว่าเป็นแนวทางการความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ ซึ่งต้องขึ้นอยู่กับการสร้างสมดุลระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม มนุษย์กับสังคม ส่วนความหมายในเชิงจริยศาสตร์มองว่าเศรษฐกิจพอเพียงเป็นระบบจริยธรรม เป็นต้น

ความแตกต่างที่สำคัญอีกประการหนึ่งในประเด็นด้านความหมายของแนวคิดสันโดษ และแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงคือความหมายของสันโดษมักจะแสดงความหมายในระดับต่างๆของการปฏิบัติตามแนวทางพุทธศาสนาที่มีทั้งระดับต้นและระดับสูง กล่าวคือระดับต้นจะแสดงความหมายของสันโดษโดยทั่วไปซึ่งมักมุ่งถึงความจำเป็นระดับพื้นฐานในการดำรงชีวิต เช่นเรื่องของปัจจัยสี่ ส่วนระดับสูงจะมุ่งไปที่การพัฒนาตนโดยมุ่งไปที่การละ เช่นพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์) แสดงให้ความหมายไว้สองระดับคือความหมายระดับต้นหมายถึงการยินดี การพอใจในปัจจัยสี่ตามมีตามได้ ส่วนความหมายระดับสูงคือสันโดษเป็นเครื่องมือที่ใช้ในการพัฒนาตนของมนุษย์ ซึ่งความหมายในระดับสูงนี้จะสอดคล้องกับหลักพุทธธรรมที่สอนไม่ให้สันโดษในกุศลธรรม ให้ทำให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ (อภ.เอก 33/251/297)

ส่วนความหมายของเศรษฐกิจพอเพียงจะเน้นในระดับต้นเท่านั้นเป็นระดับการดำรงชีวิตของคนทั่วไป โดยเฉพาะจากความหมายที่นำมาจากพระราชดำรัสของพระองค์และของสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติที่พระองค์ทรงตรวจแก้ไขแล้วไม่ปรากฏความหมายในระดับที่สูงขึ้น ทั้งนี้เพราะฐานคติของแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงนั้นเกิดขึ้นมาจากพระราชประสงค์ของพระองค์ที่จะแก้ไขความยากจนของประชาชนชาวไทยให้มีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น ให้พอมีพอกินและให้กินดีอยู่ดีทั่วทุกระดับซึ่งเป็นการขยายระดับในแนวนอนให้กว้างออกคือจากระดับครอบครัว ไปสู่ระดับชุมชนจนถึงระดับรัฐ

อีกประเด็นหนึ่ง ที่ควรกล่าวถึงความแตกต่างของแนวคิดทั้งสองคือความแตกต่างในด้านลักษณะ ตามที่ได้วิเคราะห์ลักษณะของสันโดษและเศรษฐกิจพอเพียงมาแล้วในบทที่ 2 และบทที่ 3 ทำให้เห็นความต่างเชิงลักษณะที่สำคัญของทั้งสองแนวคิด กล่าวคืออัตลักษณ์ (คือ

สันโดษในลักษณะที่เป็นจุดหมายคือเป็นการยินดี การพอใจ การรู้จักพอ การรู้จักประมาณ ซึ่งเป็นผลมาจากโยนิโสมนสิการและการปฏิบัติหลักธรรมต่างๆ ดังเช่นที่ปรากฏในอรรถกถา (เล่มที่ 42, น. 380) ว่า “สนตุฏฐิปรมม ธิ” ความว่า “ภาวะคืออันยินดีด้วยวัตถุที่ตนได้แล้วซึ่งเป็นของมีอยู่แห่งตน ของคุณุสัถ์หรือของบรรพชิตนั้นแล ชื่อว่าสันโดษ...” เป็นภาวะหรือผลที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติ

ส่วนอัตลักษณ์ของเศรษฐกิจพอเพียง เป็นลักษณะเชิงกลุ่มคือไม่มีความหมายในตัวเอง โดยเฉพาะเรื่องของ “ความพอเพียง” ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญของเศรษฐกิจพอเพียงจะเกิดขึ้นได้ก็โดยอาศัยคุณลักษณะสามประการมาประกอบพร้อม ๆ กันจึงจะเกิดเป็น “ความพอเพียง” ลักษณะสามอย่างนั้นคือ 1) ความพอประมาณ หมายถึงความพอดี ความพอเหมาะที่ไม่น้อยเกินไปและไม่มากเกินไป 2) ความมีเหตุผล หมายถึงการตัดสินใจเกี่ยวกับระดับของความพอดี พอเหมาะว่าควรจะต้องเป็นไปอย่างมีเหตุผล 3) การมีภูมิคุ้มกันที่ดีในตัว หมายถึงการเตรียมตัวให้พร้อมรับผลกระทบ และการเปลี่ยนแปลงด้านต่าง ๆ ในอนาคตทั้งใกล้และไกลเป็นลักษณะของความไม่ประมาท ลักษณะของเศรษฐกิจพอเพียงจึงแตกต่างจากลักษณะของสันโดษในแง่มุมนี้

ในด้านสภาวะลักษณะ (เป็นลักษณะทางรูปแบบ รูปร่าง อาการหรือลักษณะการของสันโดษกับเศรษฐกิจพอเพียง) สภาวะลักษณะของสันโดษที่แตกต่างจากลักษณะของเศรษฐกิจพอเพียงอย่างเห็นได้ชัดคือ สันโดษเป็นลักษณะของตัวกึ่งปัญญาเป็นสภาวะทางจิตใจในการควบคุมความอยาก (ตัณหา) ให้เกิดความโลภน้อยลง หรือเป็นสภาวะทางจิตใจที่ควบคุมอุปาทานคือความยึดมั่นถือมั่น การรู้จักยินดี รู้จักพอใจ การรู้จักพอ รู้จักประมาณ จะเกิดได้ก็โดยโยนิโสมนสิการ ดังนั้นตัวสันโดษเองจึงไม่ใช่ตัวปัญญาเสียทีเดียว หากแต่ตัวเชื่อมต่อระหว่างตัวปัญญากับสภาวะที่เป็นรูปธรรมเช่นความพอประมาณ

ส่วนสภาวะลักษณะของเศรษฐกิจพอเพียง จะต้องพิจารณาจากความสัมพันธ์ของสันโดษกับความพอประมาณตามที่ได้กล่าวมาแล้วในข้อ 2.8 จะเห็นว่าความพอประมาณถือว่า

ในด้านคำสอน จากการศึกษาพบว่าหลักคำสอนเรื่องสันโดษออกจะพิเศษกว่าคำสอนหรือหลักพุทธธรรมอื่นๆ กล่าวคือมีทั้งคำสอนที่ให้สันโดษในกุศลธรรมและคำสอนที่ไม่ให้สันโดษในกุศลธรรม อันเป็นการแสดงความชัดเจนของคำสอนสันโดษเพื่อมิให้เกิดการปฏิบัติผิดพลาดหรือเข้าใจไขว่เขวหรืออาจกล่าวว่าเป็นหลักคำสอนแบบคู่ (Dual Teaching) คือมีทั้งให้ปฏิบัติและไม่ให้ปฏิบัติ

ส่วนแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง ตามที่ปรากฏในข้อความหรือความหมายรวมถึงการตีความ และข้อเสนอของนักวิชาการต่างๆ ปรากฏว่าเป็นคำสอนให้พอเพียงในด้านเศรษฐกิจซึ่งก็หมายถึงเรื่องการบริหาร การแสวงหา(การผลิต) การจัดสรรและการแลกเปลี่ยน ไม่มีปรากฏคำสอนหรือการวิเคราะห์ตีความให้ไม่พอเพียงในเรื่องเหล่านี้แต่อย่างใดเป็นคำสอนแบบเอกลักษณะ คือมีเพียงให้ปฏิบัติเพียงอย่างเดียว

นอกจากนั้น ในประเด็นหลักธรรมที่สนับสนุนแนวคิดทั้งสองยังมีส่วนที่แตกต่างกันอย่างชัดเจนคือรูปแบบการนำเสนอแต่ละแนวคิดซึ่งหมายถึงการนำเสนอหลักธรรมสันโดษจะเป็นการเสนอหลักธรรมข้อเดียว ส่วนหลักธรรมอื่นเป็นหลักธรรมที่มาสันับสนุนร่วมในภายหลังหรืออาจร่วมพร้อมกันก็ได้ถือได้ว่าเป็นการสนับสนุนกันในลักษณะที่เป็นปัจจัยสนับสนุนภายนอก แต่แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงมีรูปแบบการนำเสนอเป็นชุดหลักธรรมหรือมีหลักปฏิบัติหลายอย่างประกอบ เช่นมีทั้งความพอประมาณ การมีเหตุผล การมีภูมิคุ้มกัน ความซื่อสัตย์ ความระมัดระวัง เป็นต้น หลักธรรมชุดนี้จึงถือว่าเป็นหลักธรรมที่สนับสนุนซึ่งกันและกันแยกกันไม่ได้ เพราะหากแยกออกจากกันก็จะไม่เกิดความพอเพียง หรืออาจกล่าวได้ว่าเป็นหลักธรรมที่สนับสนุนกันภายใน